

DELO FRANA RAMOVŠA
ZA SLOVENSKO AKADEMIJO ZNANOSTI
IN UMETNOSTI

(Referat na slavnostni skupščini SAZU ob
stoletnici rojstva, 14. septembra 1990)

Spoštovani zbor, dragi svojci!

Kdor bo pisal monografijo o Franu Ramovšu, o tem edinstvenem možu slovenske znanosti in kulture, ki sta mu zaznamovali življenje obe svetovni vojni, a se je znanstveno in človeško izoblikoval v evropskih koordinatah pred prvo, dosegel svoj jezikoslovnoustvarjalni vrh v nespodbudnih in tesnih razmerah med njima ter se po drugi kljub izčrpanosti še lotil velikih nacionalnih načrtov, ki se še zdaj, po 45 letih, le počasi uresničujejo, bo imel dovolj dokumentiranega gradiva za eno temeljnih poglavij o Ramovšu kot pripravljavcu Slovenske akademije znanosti in umetnosti in kot spiritusu movensu od njene ustanovitve do njegove smrti 16. septembra 1952. Te kratke besede o Ramovševem prispevku za SAZU bodo samo bežno osvetlile nekaj mejnikov.

Zaradi svoje mladosti je moral Fran Ramovš večino svojih znanstveno-organizacijskih zamisli uresničevati kot tajnik: od novembra 1918 je bil tajnik vseučiliške komisije pri narodni vladi v Ljubljani, in po korespondenci z njegovim učiteljem in 13 let starejšim profesorskim kolegom Rajkom Nahtigalom je mogoče sklepati, da je bila Ramovševa vloga pri ustanavljanju univerze globlja in bolj vsestranska od uradno priznane. Že takrat mu piše, da bo na seji zganil tudi vprašanje o akademiji. In spet kot tajnik Znanstvenega društva za humanistične vede, ki je od 1921 do 1939 opravljalo naloge nekakšne miniakademije in bilo njen zarodek, je v več valovih sprožil postopke za ustanovitev prave akademije; in končno je pod njegovim generalnim tajništvom (1942-1950) akademija preživela svoja najbolj dramatična leta.

Danes lahko rekonstruiramo zelo vijugasto in trnjevo pot Ramovševih prizadevanj za slovensko akademijo v glavnem po zapisanem, zato ne moremo mimo dejstva, da je bil Ramovš posebno izrazit in prepoznaven v svoji miselni izviranosti in jezikovno-stilni individualnosti, ki se dviga visoko nad običajno sivino

zbirokratiziranega dopisovanja; tako odkrijemo Ramovševo pero pogosto tudi v besedilih z drugim podpisom. Najprijetneje pa je seveda med listinami brati njegove rokopisne koncepte in predloge v drobni urejeni pisavi, ki se je starejši slavisti še živo spominjamo z njegovih predavanj, iz zapisov na tabli.

Prva leta po ustanovitvi je univerza posrkala skoraj vso slovensko umsko energijo, da se je obdržala in ukoreninila, vendar misel na akademijo ni zaspala; nasprotno, krožila je doma pa tudi že v središču Kraljestva Srbov, Hrvatov in Slovencev, o čemer priča izjava predsednika Srbske kraljevske akademije Žujevića (marca 1920), na katero se Ramovš rad sklicuje v poznejših, bolj »jeznih« časih: »Dopustite mi samo, da izjavim želju, da se pored ova dva središta za obradivanje više nauke, u Beogradu i Zagrebu, što skorije stvori slično središte i u Ljubljani. ... Obrazovanju slovenačke akademije nauka možemo se nadati u toliko pre, što se sada srećno ostvaruje davnašnja želja Slovenaca, da imaju svoj univerzitet.«

Prvo večjo akcijo za ustanovitev slovenske akademije je leta 1925 sprožilo Znanstveno društvo za humanistične vede (Ramovš), ki je skupaj z društvom Pravniki, Slovensko matico in Narodno galerijo odposlalo vlogo na prosvetno ministrstvo v Beograd. Od takrat in vse do leta 1938 se jih je zvrstilo kar nekaj; da bi jih ohranil v spominu, si je Ramovš večkrat na listek zapisal njihovo časovno zaporedje (z datumi) in vsebino. V vsaki vlogi je Ramovš obširno opisal in razložil področja, ki jih bo akademija raziskovala, predvsem vse nacionalne vede, od jezika do naravoslovja, ni pa se ustrašil tudi izdelave načrta osnovnega zakona o akademiji. Doživljal je vseh vrst nasprotovanja ustanovitvi akademije, tudi obrekovanja, podtikanja in ovadbe; vendar v svoji odločnosti, da pride do cilja, ni odnehal. Spreminjal je taktiko, bil je pripravljen na začasen umik in zoževanje zahtev, privolil je v naziv »društvo« Akademija znanosti v Ljubljani; toda izkusil je tudi trenutke malodušja in resignacije.

Leto 1929 in naslednja krizna in sušna leta niso prinesla nobene rešitve. Koroščeve obljube iz leta 1928, ko je bil predsednik ministrskega sveta in notranji minister, npr.: »Glede slovenske akademije znanosti in umetnosti mislim, da bi jo bilo čimprej ustanoviti. ... Če smo ustanovili gledališče in univerzo, bomo tudi akademijo«, so ostale zgolj pri besedah. Tudi priložnost ob desetletnici univerze, ko je tedanji rektor Milan Vidmar v avdienci pri kralju Aleksandru k dvema prošnjama (da naj dovoli preimenovanje naše univerze v »universitas aleksandrina« in da naj ne ukine teološke in medicinske fakultete) dodal še tretjo o akademiji in od kralja dobil odgovor: »Kar imata Srb in Hrvat, mora imeti tudi Slovenec« - tudi ta ni obrodila sadov. Resnično podobo stvari je Ramovš zagledal pač v Beličevem

odgovoru na pismo, v katerem ga je bil prosil za »prijateljsko mnenje« o ustanovitvi akademije. Po Beliću (takrat je bil generalni tajnik SKA) naj bi obstajala samo ena, centralna akademija v Beogradu, ki bi lahko imela podružnici v Zagrebu in v Ljubljani (težava je bila seveda predvsem v JAZU); ker pa se Belić Ramovšu ni hotel frontalno zameriti, je odpisal, da se bosta zagrebška in beogradska akademija o tem še skupaj pogovarjali in da je treba stvari reševati »avec souplesse«. Da bi prišel do »čistega vina«, je Ramovš obema akademijama zastavil tri vprašanja:

- »1. Ali so razlogi za ustanovitev Akademije znanosti in umetnosti dovolj tehtni;
2. ali smatrate, da je začrtano sistematično znanstveno delo v zgoraj podanih linijah potrebno za našo kulturo in znanost sploh;
3. ali smatrate, da more označeno delo vršiti le Akademija, ki ima svoj sedež v Ljubljani, oziroma, ali smatrate za možno, da se more to delo voditi, vršiti in dovršiti tudi iz kakega drugega središča.«

Ker negativen ni bil mogoč, odgovora sploh ni bilo. Videti je, da je celoten potek dogodkov okrog akademije v letu 1929 Ramovša notranje hudo prizadel in zagrenil, saj si je mogoče le iz takšnega razpoloženja razložiti njegovo skrajno pesimistično sodbo o zmožnostih slovenske znanosti in kulture. Na svečnico 1930. leta je v skupščini Znanstvenega društva za humanistične vede govoril takole: »Obe akademiji sta prav tako proti ustanovitvi ljubljanske kakor minister prosvete Maksimović. Razlogi: zdaj se forsira unifikacija, zdaj stroški. Tu je separatizem, tu se govori o plemenski cepitvi, tam o trošenju energije itd. itn. Na vse te razloge ne dam nič, ker so zunanji ... Zaradi tega mislim, da je skrajni čas, da smo povsem hladnokrvni in da pustimo pri miru idealizem in optimizem, ki nas samo zanaša zdaj sem, zdaj tja, a od povsod pridemo praznih rok. Prvo in najvažnejše je, da sami sebi pogledamo v obraz in se vprašamo: ali smo dovolj sposobni, predvsem dovolj jaki, da ustanovimo v Ljubljani delovno akademijo. Moje mnenje je, da nismo.« In ko dalje izraža svoje nezadovoljstvo tudi nad 10-letnim delom univerze, zlasti nad znanstveno ravniyo učečih, in že kar obupuje nad naraščajsko praznino, predvideva podobno prihodnost tudi za akademijo, »zato je bolje, da misel nanjo opustimo«. Potem obrne svojo ost še drugam, ko ugotavlja: »Dobro vem, da je znanost pri nas, v naši državi, mlada in da je vlada tudi še iz daleka ne zna ceniti, da ne govorim o tem, da bi jo iskreno gojila.«

Kako drugače odločen je bil Ramovš čez pet let, ko je kot rektor univerze že spet obnovil vlogo za ustanovitev akademije 2. januarja 1935. V pismu ministru prosvete beremo: »Ljubljana se kot center slovenske kulture iz plemenske mržnje zapostavlja«; navedel je še druge razloge in pribil: »Zato smatram, da je z nacionalnega stališča akademija v Ljubljani potrebna, ne več odložljiva zadeva, kajti

kulturna zgradba v Ljubljani še ni dokončana.« Negativna rešitev vloge je bila tudi eden od vzrokov, da je Ramovš ostentativno odložil rektorsko funkcijo, vendar je bil odtlej glede akademije še bolj nepopustljiv in res so se stvari začele obračati v njen prid; leta 1938 je bil nekaj tednov pred ustanovitvijo prave Akademije znanosti in umetnosti poklican v Beograd, kjer je v nekaj urah sestavil zakonsko uredbo o Akademiji. Da je Ramovš nasploh veljal za gonilno silo v zvezi z akademijo, pričajo zahvale in čestitke, a tudi dopisi z ministrom Korošcem in senatorjem Ivanom Hribarjem; zadnji se je v zanosnem govoru zavzel za slovensko akademijo, a se je po njeni ustanovitvi začudil, kje se je izgubil atribut »slovenska«.

Toda stvari so le na zunaj tekle razmeroma gladko, Ramovš pa je zaradi svojega svobodoumja, občutljivosti za krivice in plemenitosti značaja doživljal globoke pretrese. Čeprav je že od prvih vlog sam sestavljal (seveda s posvetovanjem) listo članskih kandidatov in zanje pisal curricula vitae (nekaj imen je bilo stalnih, nekaj spremenljivih, se je spomladi 1938 zapletlo prav pri njem. Že kar vehementno je prosil Aleksandra Belića, takrat že predsednika SKA (zanj domneva, da bo skupaj s prosvetnim ministrom odločal o izboru članov), naj njega ne uvrstita, s to utemeljitvijo: »Mogla bi nastati neprijetna situacija za ministra in za mene, ker bi jaz vsekakor takoj demisioniral. Razlogi za to moje stališče niso v nikakršni zvezi z akademijo, ne z bodočimi člani, ne z ministrstvom; na kratko jih hočem karakterizirati s tem: dokler so slovenski člani vlade samo člani svoje omejene klerikalne partije in aktivno delajo na tem, da se uniči eksistenca tega ali onega lojalnega državljana, vojnega invalida (kakor se je to zgodilo z mojim bratom), me ni volja interesirati se za karkoli, kar so zmožni uporabljati za pavovo perje.« Ko je nazadnje članstvo le sprejel, je nastopilo vprašanje prvega predsednika; na prvi skupščini akademije je sicer pristal na »tertio loco« (za Nahtigalom in Kremkom), toda ker se je v Beogradu tehničar nagnila na njegovo stran, je iz obzirnosti do Nahtigala znova prosil Belića in ministra Magaraševića, naj njegovo ime prezreta: »Ljubim delo in ga hočem rad opravljati, ali čast in vendar neke vrste oblast nista nikdar bila združljiva z mojo naravo in bi me tudi zdaj končno prisilila do demisije.«

Zanimiv je Ramovšev pogled na to obdobje s perspektive glavne skupščine 8. februarja 1946, ko pravi: »Akademija je izraz narodne suverenosti ... zato ni čudno, če je peščica slovenskih ljudi bila trdno odločena, da od svojih načrtov ne popusti, da se ne vda zaprekam in oviram, celo grožnjam, s katerimi oblast ni štedila.« In dalje: »Ustanovitev Akademije je po svojem bistvu bila odkrit upor; znanstveniki so ga izvedli, pravilno računajoč, da si oblast spričo veličine njihovih znanstvenih zaslug in spričo utemeljenega in priznanega mednarodnega slovesa ne bo upala preganjati njihovih načrtov. ... Pripravljali so si priborili, da, izsilili priznanje.«

Kot glavni tajnik akademije, najprej od poletja 1942 do jeseni 1945 ob predsedniku Milanu Vidmarju in nato do leta 1950 ob prezidentu Francetu Kidriču, je Ramovš preživel težke čase. Za leta italijanske in nemške okupacije bi lahko nanižali dolgo vrsto do skrajnosti napetih in zaostrenih situacij; tu naj omenim samo dve, mogoče blažji: Ko je moral spomladi 1943 Milan Vidmar nastopiti z govorom na letni skupščini italijanskih akademij, mu je besedilo »z mojstrsko roko sestavil prof. Fran Ramovš« (tako pravi sam Vidmar v Spominih, čeprav sicer ni bil radodaren s priznanji drugim) – naj jaz dodam: »predvsem z uma svetlim mečem« -. Ramovševe trditve izžarevajo videnje, ki ga danes, po petdesetih letih nakazuje geslo o »skupnem evropskem domu«. Takole pravi: »Naša akademija ima prav poseben položaj. Je edina slovenska akademija, njeni člani so Slovenci in njen delovni program je posvečen problemom in vprašanjem slovenskega naroda in slovenske zemlje, katerih rešitve pričakuje mednarodni znanstveni svet predvsem in s polnim upravičenjem prav od nas«; in dalje: »Slovenska zemlja je edini teritorij v Evropi, kjer se stikajo vsi trije osnovni činitelji, narodnostni in kulturni, Evrope: Romani, Germani in Slovani. Naša dolžnost je tedaj, da umemo koristno sprejemati pozitivne tokove svojih sosedov, da jih širimo in poglobljamo, to pa v učvrščanje in razvijanje evropske kulture in civilizacije, v poglobljanje človečnosti, vse seveda v namenu mirnega sožitja ter bratstva nas vseh, ki smo prišli iz najrazličnejših smeri in postali državljani Evrope.« Po Vidmarjevi vrnitvi je bila vsebina njegovega nastopa od italijanskih oblasti v nemščini označena kot: *Eigentlich eine Frechheit!*

Tudi ob zapletu okrog cenzuriranja Vidmarjevega radijskega govora v okviru »zimске pomoči« v začetku leta 1944 je zagovor vsebine padel na Ramovševa ramena. Zato moramo oporekati, ko Milan Vidmar v svojih Spominih Ramovša označi tako, kot da Ramovš pooseblja STRAH, sam Vidmar pa POGUM.

Tudi leta po osvoboditvi za Ramovša niso bila rožnata, a najbrž bi bila še hujša, če akademija ne bi bila krvno povezana z Borisom Kidričem in Josipom Vidmarjem. Skoraj absurdno se sliši, da se je bilo treba za iste postopke zagovarjati stari in novi oblasti!

Vendar je kljub vsemu na jesen 1945 Ramovš zbral še dovolj moči in se je z velikansko vnemo lotil uresničevanja zamisli, zaradi katerih je bila akademija ustanovljena: formiral je inštitute in druge delovne komisije; vsem je določil okvirne naloge, in nadrobno izdelal program za svoj inštitut za slovenski jezik, ki nosi od leta 1986 njegovo ime. Pod njegovim vodstvom (in s Šolarjevo pomočjo) so stekla pripravljala dela za Slovar slovenskega knjižnega jezika, določil je obseg in način izpisovanja in povabil k sodelovanju več deset sodelavcev; začeli so izdelovati Slovenski pravopis 50, izpopolnjevati terminološke zbirke; obudil je delo

za etimološki in zgodovinski slovar (kar je med vojno zbral France Bezlaj, je bilo uničeno pri požaru v univerzitetni knjižnici). S posebno ljubeznijo in navdušenjem je sestavil obrazložitev za slovenski lingvistični atlas (imenuje ga kar jezikovna zemljiška knjiga) in kot izkušen dialektolog zanj določil mrežo in vprašalnice. Z nenavadno pozornostjo je usmerjal in spremljal prve terenske korake mladega dialektologa Tineta Logarja in se do konca veselil novega gradiva in novih osvetlitev slovenskih narečnih pojavov.

Toda v letih 1948 in 1949 se je Ramovšu začel krhati zanosni optimizem, Francetu Kidriču je najavil celo svoj odstop in izstop. Iz njegovih poročil razberemo globoko nezadovoljstvo nad stagnacijo po inštitutih; in ko primerja naše stanje npr. s stanjem v beograjski akademiji, pravi: »Pri nas pa je za vsako moč tolikšno prerivanje, kakor da se država podira. Človek dobi celo vtis, da se akademija sabotira. V redu, če mislijo, da bom še jaz naprej garal in vsaj posredno vodil takorekoč vse inštitute; toda sčasoma se bom tega naveličal ... moje delo je v moji znanstveni stroki in prav tega se mi je treba znova lotiti.« In dalje: »Na vseh straneh nam manjka širokopoteznosti, povsod skoparimo in se s tem zadušujemo ... na ti poti smo že, da se akademija potopi v reakcionarno in regionalno provincialno bratovščino.«

Končal bom z misljo, da Fran Ramovš, ta najznamenitejši razlagalec slovenskega jezika, in mož, čigar velikanska umska energija je vtkana v obe slovenski univerzi in v akademijo, neposnemljiv v svoji človečnosti, še zmeraj zavezuje nas in bo moral tudi prihodnje rodove Slovencev.